

Merényi M. Miklós

A kritikától a politikáig

Kiss Viktor (2018): *Ideológia, kritika, posztmarxizmus: a baloldal új korszaka felé*. Budapest: Napvilág Kiadó

A marxizmus hanyatlásával az ideológia témája egyre hangsúlyosabb lett a társadalomkritikában. A posztmarxizmus teoretikus erőfeszítéseinek komoly szerepe volt abban, hogy a tudományos törvényszerűségek által feltárt valóságot az ideológiai látszatokkal szembeállító kritikai modellben leértékelt hétköznapi képzetek és nézetek fókuszba kerültek. A társadalmi valóság ismeretére alapozott értelmiségi intervenciók előfeltevéseit is kikezdő posztstrukturalista dekonstrukció nyomán az ideológiakritika megújításra szorult. A posztmarxisták a társadalom fölé szálló, a nyelv és a szimbolikus tartalmak ellentmondásaitól érintetlen nézőpont lehetetlenségével számot vetve kísérelték meg a radikális politika újraalapozását. Emiatt a múlt század végén megjelenő új társadalmi mozgalmak politikai logikáihoz már nem a hamis tudat kiiktatásának szándékával fordultak, hanem azokat a társadalmi valósághoz való alternatív viszonyulásként, e valóság konstitutív elemeként szemlélték. Úgy gondolták, az elméleti tudás nem függetlenítheti magát az ideológiákkal átítatott reprezentációktól, amelyek révén bármiféle társadalmi rend és annak ellentmondásai leírhatók.

Kiss Viktor könyve az első átfogó, magyar nyelvű kísérlet e posztmarxista fordulat intellektuális hátterének és politikaelméleti következményeinek rendszerezésére. A kötetnek a posztmarxizmus recepciója tekintetében is irányadó hangsúlyai azért is különösen relevánsak, mert az irányzat egyes fogalmai és elemzési technikái már itthon is közkezen forognak. Ám a vállalt elméleti rekonstrukció célja nem pusztán a posztmarxizmus egy teljesebb kritikai fegyvertárának felvonultatása és az általa kínált stratégiák számbavétele. Bár a jobboldal ellenfeleként azonosítja a régi marxizmust felváltó „68-as” kritikai ideológiát mint a politikai aktivizmus eszmei hátterét, Kiss szerint ezek az újfajta követelések és mozgalmi formák még nem jelentik a posztmarxizmus szökésvonalainak beteljesedését. A baloldal új korszakáról gondolkodva a szerző arra a következtetésre jut, hogy a mai ideológiakritikai szituáció még adós a baloldali kritikai elmélet posztmarxista fordulatával, ami kiutat kínál a követeléseit a politika felett állva megfogalmazó progresszív kritikai ideológia zsákutcájából. Számára ez a szituáció jelenti magát a problémát, ami megoldásért kiált.

A posztmarxisták szerint az ortodox marxizmus azért veszítette el mozgósító erejét, mert diagnózisa nem ragadja meg többé az uralom alóli felszabadulás legfőbb akadályait. A bármily felszabadító és újszerű módon is azonosított ellentmondások, elnyomási formák nem mechanikusan, hanem bonyolult tudati-ideológiai folyamatok révén válhatnak politikai cselekvés alapjává. A kapitalizmus azonban nagyon is alkalmasnak bizonyult a változtatási igények és potenciálok felszívására. A kritika érvényesülésének feltételévé így paradox módon az annak részvételével működő uralmi technikák biztosította normalitás vált. Az ezzel szembehelyezkedő, szűkre szabott pozíciók és kötött szerepek elveszítették vonzerejüket. Az emancipáció valódi korlátjait feltáró ideológiakritika ebben az új helyzetben összekapcsolódott azokkal a politikai logikákkal, amelyek alternatívát voltak képesek felmutatni a társadalmi lét idealizált, ellentmondásoktól mentes oldalát megjelenítő, valóság feletti illúziói és egy a világban való teljes, de ellentmondásos létezés között, amely egy valódibb, önazonosabb társadalmiság megragadására törekszik.

Kiss Viktor erre az új politikai érzékenységre koncentrálnak mutatja be a posztmarxizmus elméleti folyamatait. A kötet nem az ismertett szerzők belső vitáinak szintetizálására, a pozíciók és meghatározó befolyásoltságaik eszmetörténeti igényű feldolgozására törekszik. Fejezetei különböző utakat vázolnak, amelyeket végigjárva megérthetjük, miért köteleződték el a posztmarxisták az új ideológiakritikai szituáció bizonyos problémái iránt, és ennek nyomán hogyan tettek kísérletet magyarázó, normatív és gyakorlati perspektívák újszerű ötvözésére. A különböző szintű elméleti intervenciókat az kapcsolja össze, hogy általuk az elméletalkotás helye, feladata változik meg. Kiss értelmezése az értelmiségi stratégiák helyett az elméletalkotás módjának átalakulására koncentrálnak. Arra, ahogy az objektív rálátást kínáló nézőpont helyett a teoretikus reflexió alapjává az ideológiakritikai tevékenység válik, amit a posztmarxisták a társadalmi élet jelenségeként ragadnak meg és attól elválaszthatatlannak gondolnak. Ez nem a téves látszatot bírálja a valóság nevében, hanem az objektivitás határait a dolgok végső viszonyrendszerére hivatkozva elfedő ideológiai gyakorlatot a társadalom saját ideológiakritikai tevékenysége, megismerésmódjai, a reprezentációkban feloldhatatlan ellentétei nevében. A kritika feltétele így már nem a helyes elmélet, hanem az olyan politikai logikák, amelyek autonóm társadalmi teret hoznak létre a kollektív identitások küzdelme számára, ahol a társadalom alanyai egy szimbolikus harc közvetett résztvevőivé válhatnak.

A posztmodern, globális kapitalizmus ideológiakritikai szituációja szembenézést kíván a kritikáért folytatott küzdelem újfajta nehézségeivel. A posztmarxisták szerint az ideológiakritika már nem építhető egy – a résztvevők háta mögött érvényesülő – objektív gazdasági folyamat valóságos ellentmondásaira. A tőke és munka privilegizált politikai logikája újra és újra azzal kell szembesülnön, hogy a valósággal valami nincs rendben. Az mintha a fennálló rend számára kívánatos látvánnyá változott volna, amelynek látszatait a tőke és a politikai uralom normalitása örökösen maga alá rendeli. Amikor válságos időkben időnként feltárulnak a valós hatalmi-gazdasági viszonyok, ez nem igazítja el többé a politikai cselekvést. Traumatikus pillanataira, közvetlen jelenlétére nem alapozható értelemmentes társadalmi létezés. Az ezt megalapozó és igazoló dimenzió egy külső, igazabb valóság helyett így a társadalmiság reprezentációjának történései mögé kerül, azokon keresztül jut érvényre, felértékelve a reprezentáció tényleges politikai logikáit. Az ideológia így lesz a társadalmi artikulációjának fő tényezője.

Debord, Baudrillard, Kellner és mások nyomán Kiss úgy látja, ma a vágyott, élhető életformák ideológiáinak van kapitalizmusa, és nem fordítva. A kielégülés ígérete megelőzi, szimulálja a szükségleteket, a fennálló rend pedig saját alanyait is termeli. A posztmarxizmus azonban a passzív, eldologiasodott tudati formák elemzése helyett rámutat arra, hogy a társadalmi valóság megtapasztalása igényli az alanyok kreatív közreműködését. Az ideológia nem csak tetszés szerint alakítható frame-eket, a tapasztalatot manipulatív módon kontextualizáló látványokat és ezek antipolitikai elvárásait jelenti, ami egy önműködő hatalmi gépezetté áll össze. Az ideológiakritika segít feltárni az elnyomó, manipuláló, sekélyes ösztársadalmi reprezentációk ellenében kialakult, a társadalmi újraalapozását megkísérlő politikai logikákat. Ezek célja nem a valóságot eltakaró ideológia kiküszöbölése, hanem olyan pozíciók birtokbavétele, amelyek a társadalmi valóság egyfajta reprezentációjára támaszkodó igazolási rendszerben nemcsak az objektív cselekvés lehetőségét kínálják, de ennek következtében a fennállón túlmutató elméleti-reprezentációs igényt is hordoznak. A társadalmi valóság megragadása politikai-ideológiai küzdelem tárgya lesz, melyben az egyes szereplők fellépnek azon legsajátabb, autonóm egyéni és kollektív megismerési módjaik védelmében, amivel ehhez a valósághoz hozzáférnek.

Lacan nyomán Žižek az ideológiát a világhoz való spontán viszonyunkként írja le. Ezzel összhangban áll egy másik posztmarxista felismerés: nem igaz, hogy az egyének nem ismerik a világról a kritikai igazságot, ezért felvilágosításra szorulnak. A társadalom fejlődésének olyan külső bizonyosságai, teremtő elvei vagy történeti támpontjai, mint a szabad világ, a modernizáció egyirányú utcája vagy az osztályharc állása, mára szertefoszlottak. Az ideológikus ma az egyének oldalán jön létre. Mindenki tudja, hogy a narancsos üdítő nem kínálja a karibi nyár eksztatikus felfrissülését, ám könnyen elérhető, és felpörgeti a fáradt agyat a műszak végéig. Használhatóbb tehát, mint a reklám hazugságát leleplező, hangzatos kritika. A posztmarxizmus nem egy látványoktól mentes valóság igényével lép fel, hanem elfogadja, hogy az ideológia elválaszthatatlan a társadalmi szubjektumok saját, kreatív képzeletétől, amire a fennálló kritikája is támaszkodhat. A posztmarxisták egyszerre szegődnek a rendszer számára integrálandó, bizonytalan tudati formák nyomába az egyéni szubjektíváció (Foucault, Deleuze) és a társadalom teremtő elveit számukra felmutató hatalom működése felől (Lefort, Laclau). Bár nincsenek a tőkés univerzumon kívül termelő szubjektumok, az ideológiakritika mégis esélyt kínál a politika megtalálására. Olyan tudati viszonyulásokat hordozó politikai logikák azonosítására, amelyek a fennálló rend újratermelésén túli tudatlanon, értelemtehi felosztásait átrajzoló hiánytapasztalaton alapulnak.

Az ideológiai diskurzusok és a társadalmi valóság között létesített politikai viszonyok posztmarxista feltérképezését jól illusztrálja a kötet Ernesto Laclau bemutatott fejezete. Az ideológiakritika reorganizációja a hegemon artikulációk feltárása mentén hidat ver a kritika és a politika közé. A posztmarxizmus nem elégszik meg a megcsonkított identitások pártfoglalásával, a privilegizált pozíciók kiküszöbölésével. Nyíltan megkísérel egy új politikai logikát fenntartani, átfogva a létező kritikák és autonóm megismerési, igazolási módok széles körét. Az ideológiakritika azért válhat a politikához való visszatalálás médiumává, mert általa az értelmező beleilleszti magát a szimbolikus rendbe, feltárva az interszubjektív konfliktusok terét. Laclau radikális demokráciafelfogása a technokratikus konszenzusokba tuszolt ellentmondásoknak teret engedve egyszerre leplezi le a depolitizáló ideológiákat

és hoz létre új mozgalmi-politikai logikát egy közösen osztott, alternatív társadalmi létezés kollektív képzetén alapulva.

Ideológiai kritikai szituációnk korlátait jól mutatja, ahogy a hatalom a posztmodern kapitalizmusban elrejtőzik az újratermelés biztonságos kereteinek látszatában, ahol mindenki közvetlen alkotója lehet a társadalmat megjelenítő kommunikációnak. Kiss szerint a posztmodern, „ideológiamentes” forradalmak nem szolgálnak az ideológia ellentmondásait meghaladó királyi útként azzal az ígérettel, hogy elég elköteleződni a látványos mobilizáció eseményei iránt, hogy ki lehessen vívni a struktúrák megreformálását. A társadalmi rend alternatív kézikönyvei, ideologikus modelljei közti morális színváltások a demokratikus politika ellentmondásos, agonisztikus természetétől menekülnek a fennálló konszenzusainak megerősítéséhez, tovább mélyítve politikai agóniánkat. A megsokszorozódó valóságok közepette a radikális politika újraegyesítő szerepet kell vállaljon, amihez Kiss szerint a baloldali politikai pólus újraalapozása szükséges.

Ehhez az utolsó fejezet Kiss korábbi ideológiai elméleti írásaival összhangban világos iránymutatást ad. Attól a spekulatív kritikai ideológiától, amely ma a baloldali gondolat politizálásának általános módja, vissza kell találnunk a társadalom saját ideológiai folyamataihoz, a létező baloldal követeléseire. Le kell számolnunk a magukat empirikusan megalapozottnak tételező, a tényleges szellemi-politikai folyamatokból kiszakított igazságokkal. A radikális-forradalmi baloldalt politikai projektként kell megértenünk, mely segíti az ideológiai kritikában is eredendően munkáló egyenlőség, bárkinek a megértésre való egyenlő képességének kibontakoztatását. Az elméleti megalapozású negatív kritika és a tényleges reprezentációkból kiinduló, leíró kritika szembeállításának termékeny lehetősége a posztmarxizmus legfontosabb hozadéka a politikaelmélet számára. Ez a teoretikus perspektíva nem törekszik a közösségi érintkezés egészének átalakítására és nem hordozza megalapozásában a megismerés végső pontjait. Az ideológiák és igazolási módok vizsgálata során a magyarázó és leíró formák közötti átfedésekkel a posztmarxizmus az eszméket azok retorikai-mozgalmi kifejeződéseivel együtt ragadja meg. Ez lehetőséget ad az emancipatorikus küzdelem különböző, egyenrangú elemeinek összekapcsolására, új területekre való kiterjesztésére, ami a megértés keresésének egy, a magyarázat fontosságát is megőrző, plurális formáját alapozza meg. Olyan formát, amelyben az elmélet újra találkozik a társadalom igényével, hogy önmagát átalakítva valami mássá váljon.